

MARIA BUGAJSKA

Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków

Polskie ekwiwalenty cerkiewnosłowiańskich nazw środków płatniczych i jednostek monetarnych w „Leksykonie supraskim” z 1722 roku — analiza leksykalna

Wprowadzenie

Wyraz *moneta* (jak również inne pochodne określenia środków płatniczych) posiada złożoną strukturę znaczeniową, i to nie tylko w ujęciu historycznym, ale również synchronicznym. Potwierdzeniem tego może być współczesna polszczyzna. Leksem *pieniądz* jako jednostka nadrzędna, hiperonimiczna oraz podporządkowane jej elementy składowe niższego rzędu (hiponimy) przynależą do różnych pól tematycznych, dotyczących gospodarki, handlu, pracy czy ogólnie życia gospodarczego (Święcicka 2012: 22–23; Lehr-Spławiński 1954: 143).

W niniejszym artykule analiza skoncentrowana została na słownictwie związanym z pieniądzem, zawartym w anonimowym „Słowniku cerkiewnosłowiańsko-polskim” („Leksykonie supraskim”) z 1722 r. (Citko (red.) 2012: I–LXV; Labynccev, Šavinskaja 1995: 40–104). Tego rodzaju leksykę skonfrontowano z analogicznymi wyrazami z „Leksykonu” Pamby Beryndy (1627; 1653) oraz „Biblii Ostrogskiej” (1581), jak również — sekundarnie — z ich ekwiwalentami z polskojęzycznych tłumaczeń Biblii. „Leksykon” Beryndy jest pierwszym słownikiem cerkiewnosłowiańskim wydany po „Biblii Ostrogskiej”. Jest on również głównym źródłem analizowanego „Leksykonu supraskiego”.

Już nawet zestawienie i porównanie jednego tylko pola tematycznego w tych trzech zabytkach piśmiennictwa uzmysławia rangę i wagę problematyki, z jaką przyszło się mierzyć tłumaczom Pisma Świętego na gruncie słowiańskim.

Podstawa źródłowa rozważań

„Leksykon supraski” z założenia miał służyć jako pomoc dydaktyczna przy studiowaniu ksiąg liturgicznych i Pisma Świętego, napisanych w języku cerkiewnosłowiańskim.

Tych ostatnich używano w szkołach bazylikańskich, przygotowujących przyszłych duchownych unickich. Stąd „Słownik” obejmuje swym leksykalnym zakresem tematycznym głównie słownictwo religijne (Citko 2015: 27).

Autorzy tłumaczeń tekstów biblijnych z reguły poszukiwali takich odpowiedników tłumaczeniowych trudniejszych wyrazów, aby z jednej strony najwierniej zachować treść oryginału, a z drugiej – aby tekst przekładu był zrozumiały dla czytelnika. Przy porównaniu cerkiewnosłowiańskich wyrazów hasłowych zawartych w „Leksykonie supraskim” i ich polskich odpowiedników można dopatrzeć się pewnych, niekiedy daleko idących uproszczeń. Z tego powodu polskie ekwiwalenty tłumaczeniowe mogły być niezrozumiałe dla osiemnastowiecznego kleroika szkoły bazylikańskiej. Co ciekawe, również badaczom ówczesnego słownictwa mogą one przysparzać trudności interpretacyjnych. Stąd pomysł przeprowadzenia analizy zawartej w niniejszym artykule.

„Biblia Ostrogska”, która została zestawiona z „Leksykonem supraskim”, jest pierwszym tłumaczeniem „kanonicznej” wersji Pisma Świętego na język cerkiewnosłowiański. Wcześniej Kościół prawosławny nie dysponował tego rodzaju opracowaniem, dlatego Konstanty Ostrogski zlecił jego stworzenie Herasymowi Smotryckiemu. Podstawą nowego przekładu Biblii były: grecka „Septuaginta”, łacińska „Wulgata”, „Biblia Praska” (1488), „Biblia Gennadiusza” (1499)¹ i „Biblia Ruska” Franciszka Skoryny (Bendza 1981: 53). Oznacza to, że przekładu „Biblii Ostrogskiej” dokonano na podstawie wcześniejszych tłumaczeń, a nie z języków oryginalnych.

W obszernym słowie wstępnym do „Biblii Ostrogskiej” Herasym Smotrycki, główny redaktor dzieła, opisał sposób przygotowania nowego przekładu „Biblii”. Podkreślił również, że fragmenty (nieliczne) pochodzące z języka hebrajskiego lub greckiego zostały przetłumaczone z tekstów w językach oryginalnych („Острозька Библия”: 6). Współczesne analizy wykazały, że głównymi źródłami były późniejsze opracowania „Biblii”.

„Biblia Ostrogska” była podstawowym materiałem źródłowym przy opracowywaniu „Leksykonu” Pamby Beryndy (Rozumnyj 1968: 1), drugiego z zabytków zestawianych z „Leksykonem supraskim”. Berynda zdawał sobie niewątpliwie sprawę, że język „Biblii Ostrogskiej” w wielu miejscach może być niezrozumiały dla duchownych i wiernych, o czym świadczą obszernie objaśnienia niektórych haseł.

Wśród badaczy panuje zgodny pogląd, że pierwowzorem „Leksykonu supraskiego” był „Leksykon” Pamby Beryndy, którego pierwsze wydanie ukazało się w r. 1627 w Kijowie (Citko 2015: 27; Rusek 1996: 53; Witkowski 1992: 209). Drugie, zmienione wydanie wyszło z drukarni Monasteru Kutcińskiego w 1653 r., już po śmierci autora.

Niniejsze zestawienie będzie próbą odpowiedzi na pytania, jaką metodę doboru polskich odpowiedników wybrał anonimowy autor „Leksykonu supraskiego” oraz czy dzięki nim słownictwo związane ze środkami płatniczymi było bardziej zrozumiałe dla osiemnastowiecznego odbiorcy.

¹ „Biblia Gennadiusza” była prywatnym, niedrukowanym tłumaczeniem.

Pochodzenie nazw dawnych środków pieniężnych w słowiańszczyźnie

a) Pieniądz

Polskie słowo *pieniądz*, wywodzące się od prasłowiańskiego **pěnězъ* : **pěnědzь*, jest poświadczane od XIV w. i oznacza ‘określony gatunkowo metalowy środek płatniczy’ (SSP VI: 91) albo ‘pewna suma pieniędzy lub jej równowartość’ (SPXVI, XXIV: 69). Linde (IV: 101) *pieniądz* definiuje jako: ‘picniążek mały drobny’, ‘najdrobniejszy dawny pieniądz’, ‘moneta z kruszcu szlachetnego’, a także ‘banknot, papierek’.

Słowiańskie kontynuanty prasłowiańskiego **pěnědzь* poświadczane są we wszystkich słowiańskich grupach językowych², także w zabytkach języka staro-cerkiewnosłowiańskiego – *ѣньць*. Warto nadmienić, że **pěnědzь* (postać późniejsza, dowodząca rezultatu III palatalizacji tylnojęzykowych; wyjściową musiała być **pěněgъ*) nie jest leksykalnym dziedzictwem epoki wcześniejszej, lecz zapożyczeniem zachodniogermańskim: **penning* ‘środek płatniczy, pieniądz’ (por. st.-wys.-niem. *pfen(d)nig / phen-di(n)g*), który to z kolei wyraz jak się przypuszcza należy wyprowadzać od łacińskiego *pondus* ‘ciężar, waga, funt’ (Boryś 2005: 429, Králik 2015: 432).

Natomiast łacińskie określenie pieniądza *pecūnia* wywodzi się od słowa *pecus* ‘owca, bydło, zwierzę’ (Plezia (red.), IV: 59–60). Identyczną motywację semantyczną posiada prasłowiański leksem **skotъ*, czego świadectwo znajdujemy także w „Leksykonie supraskim” i u Beryndy: *ꙗꙋꙋꙋ* to z jednej strony ‘bydło’, z drugiej ‘pieniądz, majątek’ (por. Dal IV: 215–216; Piasecka 2013: 69). Warto dodać, że w Polsce od XII do XIV w. używana była moneta *skojec* (równy 1/24 grzywny, czyli dwa grosze srebrne), której nazwa pochodzi od słowa **skotъ* (Gloger IV, 6; Linde V: 257).

b) Nazewnictwo jednostek monetarnych

Nazwy historycznych oraz niektórych współczesnych środków pieniężnych zostały przeniesione z jednostek wagowych, np.: *talent*, *mina*, *drachma*, *obol*, *denar*, *stater*, *szekl* (*sykl*), *grzywna*, *marka* czy *funt* (Morawski 2002: 19; 24–26; 43). Dawne systemy monetarne oparte były na parytecie zawartego w nich metalu: złota, srebra, miedzi, a także brązu i mosiądzu. W skład systemu monetarnego wchodziły mniejsze jednostki, które przyjmowały często różne nazwy w języku oficjalnym i w mowie potocznej. Nazwy oficjalne używane w polszczyźnie standardowej są zapożyczeniami głównie z języka niemieckiego (*halerz*, *szeląg*, *grajcar*) lub łacińskiego (*grosz*, *denar*, *floren*). W mowie potocznej natomiast częściej używano rodzimych określeń odliczbnikowych (wielokrotności lub ułamkowych wartości), np.: *kopek*, *dwojak*, *trojak*, *czwartak*, *piątak*, *szóstak*, a także: *półgrosz*, *półkopek* czy *półtalar* (Świącicka 2012: 94–99).

² Na przykład: w dial. bułgarskim — *пеняъ* (Gerov IV: 22), czeskim — daw. *peniz* (dziś wyłącznie *penize* pl.), słowackim — *peniaz*; połabskim — *paз* (graf. *pangs*) (Polański 1973: 494).

Terminy płatnicze w „Leksykonie supraskim”

W „Leksykonie supraskim” występuje 16 wyrazów odnoszących się do środków płatniczych (lub z nimi powiązanych), mających swoje pierwowzory w Piśmie Świętym.

Przy porównaniu haseł związanych ze środkami płatniczymi z „Leksykonu” Beryndy i „Leksykonu supraskiego” staje się widoczne, że anonimowy autor odstąpił od pierwowzoru i swobodnie, a niejednokrotnie błędnie wybierał załcdwie jedno ze znaczeń lub wyrazów z obszerniejszego zestawu określeń synonimicznych lub blisko-znacznych zastosowanych przez Beryndę. Część definicyjna inwentarza leksykalnego Beryndy jest rozbudowana i ukierunkowana na wyjaśnienie zarówno kontekstu historycznego, jak i współczesnego autorowi. Dlatego w „Leksykonie supraskim” polskie odpowiedniki środków pieniężnych w sposób istotny odbiegają nie tylko od ich pierwotnej (źródłowej) nazwy, ale i wartości semantycznej pierwowzoru.

Autor „Leksykonu supraskiego” odnotowuje m.in. następujące, ogólne określenia środków płatniczych: *pieniądz* (ἀσάριῖν, δηνάρῖον); *drobny pieniądz* (λέπτα); *dobry pieniądz* (μαβδνίττα); *moneta* (ζαλτνίττα, ημισίῖν), jak również ówczesne wartości pieniężne, jak: *cztery pieniążki* (κοδράντῖον); *dwadzieścia pieniądzy* (δηνδράχμα); *dziewięć pieniądzy* (δολδράντῖον), *moneta dziesięćciu pieniążków* (πῖττα), *talent* (σφεβροῖκςννικῖον) oraz *czterwony złoty* (στατίρῖον).

W „Leksykonie supraskim” zawarte zostały ponadto wyrazy nieodnoszące się bezpośrednio do środków płatniczych, jednakże powiązane z tym polem semantycznym, takie jak: *krużbec* (φῶδα), *grzywna* (γρηννα), *mośiądz* (πρῶδα), czy też *probujący srebro* (σφεβροῖκςννικῖον).

Prawie wszystkie środki płatnicze wymienione w części cerkiewnosłowiańskiej „Leksykonu supraskiego” pochodzą z wczesnego okresu Cesarstwa Rzymskiego (ἀσάριῖν, δηνάρῖον, στατίρῖον, κοδράντῖον) albo z antycznej Grecji, głównie Aten (δηνδράχμα, δολδράντῖον, λέπτα). Nazwy tych monet występują w Piśmie Świętym, zwłaszcza w Nowym Testamencie.

Systemy monetarne w starożytości

Należy podkreślić, że za rządów Oktawiana Augusta (27 przed Chr.–14 po Chr.) w obiegu były monety miedziane: *as* (*assārius*) i jego pochodne 1/3 *asa* (*triens*); 1/4 *asa* (*quadrans*); 1/6 *asa* (*sextans*) i 1/12 *asa* (*uncia*); srebrne: *denar* (*denarius*) równy 10 *asom* i *sesterc* (*sestertius*) równy 1/4 *denara* oraz moneta złota (*aureus*) równa 100 *sestercom*.

W czasach Nowego Testamentu, w Palestynie, oprócz oficjalnych monet rzymskich w obiegu były również pieniądze syryjskie, egipskie, a przede wszystkim greckie: srebrna drachma i jej wielokrotności: *didrachma* (moneta dwudrachmowa), *tetradrachma* (moneta czterodrachmowa), *dekadrachma* (moneta dziesięciodrachmowa) oraz *stater*: (srebrny, równy 4 drachmom lub złoty równy 20 srebrnym drachmom), a także miedziany *chalkus* i najmniejsza moneta — *lepton* (w znaczeniu ‘mały [tj. drobny] pienią-

żek'), wykonana z brązu o wadze około 0,5 grama. Większe kwoty podawano w jednostkach wagowych: *mina* równa 10 drachmom (600 g) i *talent* równy 60 minom (Morawski 2002: 19). Z kolei najbardziej znaną monetą żydowską był *sekl* (*szekl*) *święty* równy rzymskiemu srebrnemu denarowi.

Dla porównania, polski system monetarny XVI–XVII w. oparty był na srebrze, przy czym im mniejszy nominal monety, tym niższa była próba srebra. Najmniejszą monetą w polskim systemie monetarnym był *denar*, więcej warte były: *ternar* (*trzeciak* równy 3 *denarom*), *szeląg* (1/3 *grosza*), *grosz*, *trzy grosze* (*trojak*) i *sześć groszy* (*szóstak*) (Kałkowski 1981: 306–320).

Wobec tak skomplikowanego systemu monetarnego, zarówno w czasach antycznych, jak i w okresie I Rzeczypospolitej, Pambo Berynda, a w ślad za nim anonimowy autor „Leksykonu supraskiego” musieli dokonać takiego doboru słownictwa, aby z jednej strony potencjalni użytkownicy słowników byli w stanie rozumieć teksty cerkiewnosłowiańskie, a z drugiej — aby przybliżały i odzwierciedlały one realia opisywanych czasów.

Zestawienie nazw środków płatniczych z „Leksykonu supraskiego”, „Leksykonu” Beryndy, „Biblii Ostrogskiej” i innych tłumaczeń Pisma Świętego

1. Ἀσάριϊ, диніаръ, лѣпта³

W „Biblii Ostrogskiej” w Ewangeliach: św. Mateusza: 18, 28; 22, 19 (Острозька Библия: 1562, 1568), św. Marka: 6, 37; 12, 15; 14, 5 (Острозька Библия: 1593; 1604; 1607), św. Łukasza: 12, 6 (Острозька Библия: 1639) i św. Jana: 6, 7; 12, 5 (Острозька Библия: 1674; 1687) na określenie monety użyto pojęcia ogólnego *пѣньсь*.

W „Leksykonie supraskim” cerkiewnosłowiańskimi odpowiednikami polskiego słowa *pieniądz*⁴ — jak już zauważono wcześniej — są: *асаріи* i *диніаръ*, czyli *as* i *denar*. Pierwsza z nich była wykonana z miedzi, druga ze srebra i miała wartość 10 asów.

a) Ἀσάριϊ

Berynda monetę *as* (*асаріи*) definiuje jako: *λείπτον* (w „Leksykonie supraskim” ‘drobny pieniądz’), *оволоць* (w „Leksykonie supraskim” nie występuje), *пѣньсь* (w „Leksykonie supraskim” *szeląg*) oraz *гарѣль*⁵ (w „Leksykonie supraskim” nie występuje), równy ‘sześciu polskim pieniążkom’ lub ‘dwóm szelągom’. W części objaśniającej Berynda podaje, że rzymski król Numa kazał wybić z żelaza i miedzi monety *as* i *obol*⁶.

³ Kolejność omawiania środków płatniczych wynika z zestawienia odpowiedników tłumaczeniowych zawartych w „Leksykonie supraskim” i „Leksykonie” Beryndy.

⁴ W artykule zachowano oryginalną graficę „Leksykonu supraskiego”.

⁵ Wyraz niejasny. Jednostki monetarnej o nazwie *gariel* nie notuje ani J. Szważyk, ani też T. Kałkowski.

⁶ Ta informacja jest historycznie wątpliwa. Według współczesnych badań pierwszymi rzymskimi monetami były wykonane z brązu *aes grave* (IV–III w. przed Chr.) (Morawiecki 1982: 10–17).

b) Δηνιάρῳ

W „Leksykonie” Beryndy wyraz hasłowy Δηνιάρῳ nie posiada objaśnienia, tylko odsyła do haseł Δράχμα i ἀσάριον. Węclewski (1905: 180) podaje, że δίδμοτρος to ‘pół drachmy = 5 obolom’.

Dla porównania warto przytoczyć przykłady adaptacji kilku terminów monetarnych w polskich tłumaczeniach Biblii. W Piśmie Świętym w przekładzie ks. Jakuba Wujka (1962) odpowiednikiem łacińskiego *assārius* jest *miedziak* (Mt 10, 29; Łk 12,6), a *denarium* – *denar* (Mt 18, 28; 22,19; Mk 6, 37; 12,15; J 6, 7; 12, 5); w protestanckiej „Biblii Gdańskiej” odpowiednikami *assāriusa* są: *pieniązek* (Mt 10, 29), *dwa pieniążki* (Łk 12, 6) i *grosz* (Mk 6, 37). Natomiast w „Biblii Tysiąclecia” (2006) użyto najodpowiedniejszego — jak się wydaje — i upowszechnionego już ekwiwalentu tej monety — *as* (Mt 10, 29) i *dwa asy* (Łk 12, 6).

c) Λέπτα

Najmniejsza grecka miedziana moneta λέπτα (*lepton*) ‘drobny pieniądz’ została wspomniana w „Biblii Ostrogskiej” w Ewangelii św. Marka – λεπτὰ δέτρα, ἕκαστον κοδράντιον (Острозька Библия: 1605) i św. Łukasza – δέτρα λεπτὰ (Острозька Библия: 1655). Odpowiednio ks. Wujek tłumaczy te fragmenty Ewangelii jako ‘dwa szelązki, tyle co jeden grosz’ (Mk 12, 42) i ‘dwa szelązki’ (Łk 21, 2). „Biblia Gdańska” podaje: ‘dwa drobne pieniążki, co czyni kwartalnik’ i ‘dwa drobne pieniążki’. W „Biblii Tysiąclecia” natomiast występują: ‘dwa pieniążki czyli jeden grosz’ i ‘dwa pieniążki’. Ten fragment Ewangelii w języku greckim odpowiednio brzmi λεπτὰ δύο ὃ ἐστιν κοδράντιος (Merk (red.) 1938: 167–168) [*dwie lepty, co jest kwadransem*].

Z przedstawionego wyżej porównania wynika, że ewangeliczny ‘wdowi grosz’ — *pieniązek* lub *drobny pieniądz*, czyli *lepton* był równy połowie rzymskiego *kwadransa* (łac. *quadrans*). Natomiast dla Pamby Beryndy κοδράντιον (квѡдрантѡ) [kwadrans] jest równoznaczny m.in. z wyrazem мѡданица, którego semantycznymi ekwiwalentami są także wyrażenia: дровный пѡнѡзъ, чѡырн пѡнѡзъ czy też полгрѡша полкоше (polski półgrosz). W „Leksykonie supraskim” κοδράντιον zdefiniowano jako ‘cztery pieniążki’. Takie samo objaśnienie zastosowano w „Słowniku słowiańsko-polskim” (Lewicki 1830: 40).

Powyższe objaśnienie wskazuje, że słowo κοδράντιον nie zostało przetłumaczone precyzyjnie i polski ekwiwalent w istotny sposób wypaczył pierwotny, rzeczywisty sens wyrazu. Najbliższym jego odpowiednikiem bowiem w owych czasach nie był wspomniany już *grosz koronny* Zygmunta Starego z 1547 r. (moneta srebrna o wadze 2,07 g) (Kałkowski 1981: 144), a *halerz*, gdyż były one zbliżone wartością.

2. ЗЛАТІЦА І ПѡМІИ

Ogólną treść *moneta* autor „Leksykonu supraskiego” przypisał wyrazom hasłowym ЗЛАТІЦА І ПѡМІИ — bezpośrednio zaczerpniętym z *Leksykonu* Beryndy. Próby znalezienia synonimicznego odpowiednika leksemu ПѡМІИ podjął się tylko Berynda, który w tym

celu posłużył się jego odpowiednikiem znaczeniowym *μονητα*. Należy również zauważyć, że termin *ζατιύα* został przetłumaczony przez Beryndę jako *złoty*.

Przymiotnik *złoty* (kontynuant psł. *zoltъ, odpowiednik staro-wysoko-niemiecki *gold(en)*, wywodzący się od pierwiastka **ǵʰel-* ‘świecić się’), określa przede wszystkim barwę, w tym przypadku żółtą (Boryś 2005: 741). W tym znaczeniu nazwę ‘złoty’ odnoszono do *dukata* — złotej monety o wartości 30 groszy, w mowie potocznej nazywanej też *czerwonym złotym* z powodu czerwonego odcienia monety powstałego w wyniku domieszki miedzi do złota (por. Linde VI: 1090; Gloger III: 7). Warto podkreślić, że w czasach Beryndy *złoty dukat* (*złoty polski*) był monetą rzadką.

3. Στατήρ i διδράχμα

Z kolei antyczna moneta *stater*, zaświadczona w „Leksykonie supraskim” w postaci *στατήρ* i objaśniona jako *czerwony złoty*, w zależności od systemu monetarnego mogła być albo złota (o wadze 8,10 g), albo srebrna (o wadze 11,20–14 g). Attycki srebrny *stater* występował jako *tetradrachma* (o wadze 17,45 g.). U Beryndy *στατήρ* zdefiniowany został jako ‘cztery drachmy’ lub ‘czerwony złoty’ albo ‘zawierający w sobie (dwadzieścia?)⁷ oboli’. Polikarpow natomiast podaje, że *στατήρ* to ‘sykl, cztery drachmy, cztery dinary, albo dwadzieścia oboli’ (Polikarpov-Orlov 1704: 331).

W „Biblii Ostrogskiej” *στατήρ* występuje u św. Mateusza (17, 27–27) we fragmencie, w którym poborca podatkowy zwraca się do św. Piotra o zaległy podatek w wysokości dwóch drachm (*διδράχμα*) od osoby. Otrzymał on *stater* (czyli cztery drachmy) za dwie osoby. Posłużenie się słownikowym objaśnieniem hasła *στατήρ* do interpretacji wspomnianego fragmentu „Biblii” u mniej zorientowanego czytelnika kreuje błędną identyfikację. *Czerwony złoty* bowiem był złotą monetą o wadze 3,5 g.

Διδράχμα w „Leksykonie supraskim” posiada polski ekwiwalent ‘dwadzieścia pieniędzy’, co odpowiadało dwudziestu obolom. Berynda wyraz *διδράχμα* objaśnia w następujący sposób *двѣ драхмы, рѣжаи монеты, іє (20) пѣнзеи маючїи*. Na końcu artykułu hasłowego autor odsyła do hasła *сѣвѣрникъ*.

4. Цѣта

Podobnie zresztą poważne wątpliwości interpretacyjne — w zestawieniu z „Biblią Ostrogską” — budzi pochodzący z „Leksykonu supraskiego” leksem *Цѣта* objaśniony jako ‘moneta dziesięćciu pieniążków’. W tym pierwszym zabytku nazwa została użyta w Ewangelii św. Łukasza (20,24): *покажіте ми цѣта*. W greckim tekście Ewangelii św. Łukasza (Merk (red.) 1938: 282) moneta ta jest określona jako *δηνάριον* (tak samo w przekładzie ks. Wujka i „Biblii Tysiąclecia”). U Beryndy *цѣта* to *διναрь, дѣсть пѣнзеи плати*. W „Leksykonie” Polikarpowa-Orłowa (1704: 371) *цѣта* to *δηνάριον, denarium, genus numismatis romani argentei, nummus decem obolorum*. Dlatego też wydaje się, że właściwszym odpowiednikiem leksemu *цѣта* byłby *denar*, zwłaszcza jeśli uwzględni się fakt, że w Ewangelii św. Łukasza chodziło o *denar rzymski*. Mimo że podana w leksyko-

⁷ Ten zapis u Beryndy nieczytelny.

nie opisowa definicja ‘moneta dziesięćciu pieniążkow’ nastrocza trudności, to jednak z pewną dozą ostrożności można założyć, że wartość tej monety odpowiadała jednemu *ortowi koronnemu* Zygmunta III, równemu 10 groszom (Kałkowski 1981: 215).

5. Додра́нтъ

Dla hasła *Додра́нтъ* autor „Leksykonu supraskiego” zastosował częściowe objaśnienie przejęte wprost z leksykonu Beryndy, to jest *ѣ (9) ирѣнѣи*; drugi odpowiednik przytoczony przez Beryndę, tj. ‘*полгрѣна*’, z niewiadomych powodów został pominięty. Warto przytoczyć cytaty ze słownika Lindego (IV: 150): ‘dziewięć pieniędzy za każde półgrosza liczą’, przy czym w 1647 roku *półgrosz* równy był 3 *kwartalnikom*, a *kwartalnik* równy 3 *pieniążkom* (Kałkowski 1981: 256).

6. Кѡпно

Dla oddania sensu wyrazu *кѡпно* polskim odpowiednikiem *pulkopek* autor „Leksykonu supraskiego” musiał posłużyć się słownikiem Beryndy, podając jego ekwiwalent *полскопно*. *Półkopek* (tj. 30 groszy próby 20,46 g srebra) był powszechnie używaną monetą na Litwie i w Koronie, przy czym *półkopek* litewski był bardziej wartościowy, tj. równał się 34 groszom koronnym (Ulanicki 1897: 5–16).

7. Трѣпѣлнѣи

Zdziwienie może budzić objaśnienie cerkiewnosłowiańskiej nazwy monetarnej *трѣпѣлнѣи* ‘tani za trzy halerze’. Najprawdopodobniej chodzi tu o monetę miedzianą z lat 1622–1623 o nominale 3 halerzy i wadze 0,35 g, którą w swojej pracy opisuje Szwagrzyk (1973: 177–178). To rzeczywiście musiał być „tani” pieniądz, skoro *denar koronny* (najmniejsza moneta polska) ważył 0,37 g.

8. Срэбрникъ

Autor „Leksykonu supraskiego” błędnie przypisał srebrnikowi (*срэбрникъ*) wartość jednego talenta, u Beryndy ‘*понѣких талар*’, czyli ‘ponickąd talar’. Redaktor drugiego wydania „Leksykonu” Beryndy (1653), opat monasteru kuteińskiego L. Trucewicz, uzupełnił część objaśniającą dodając: *срэбрнѣи Грѣна, або сребрна монета, зри Дидра́хмѣ*. Uzupełnienie to w sposób istotny przybliżyło historyczny sens wyrazu *срэбрникъ*.

Talar (*талар*) w Rzeczypospolitej był rzadką srebrną monetą o wadze ok. 28 g, która w r. 1598 była równa 36 groszom, a w r. 1620 – 75 groszom (Linde V: 696).

Srezniewski (1912, III: 480–481) *сребръникъ/срѣбрьникъ* definiuje jako ‘jednostka pieniężna u starożytnych Żydów, srebrna moneta’ oraz ogólnie ‘pieniądz’.

Problem z właściwą interpretacją leksemu *срэбрникъ* polega na tym, że w czasach Starego i Nowego Testamentu srebrniki jako odrębne monety nie występowały w oficjalnym systemie monetarnym. W Starym Testamencie srebrnik to zwykle sztabka srebra o wadze 1 sykla, czyli ok. 11,5 g (Żabiński 1978: 67–68). Podobną funkcję w krajach Słowian zachodnich pełniły w X w. srebrne sztabki i bryłki wyrażone w jednostce wagowej, jaką była grzywna wynosząca ok. 200 g (Wędzki (red.) 2008: 425).

Srebrniki wspomniane są w Ewangelii św. Mateusza (26, 15): ‘trzydzieści srebrników’; w „Biblii Ostrogskiej”: тридцете сребреникъ. Badacze wiążą tę nazwę z żydowskim *syklem świętynnym* albo ogólnie z monetą srebrną (Żabiński 1978: 73).

Natomiast *talent*, który w „Leksykonie supraskim” jest polskim ekwiwalentem cerkiewnej nazwy сѣвѣрникъ to miara wagi około 26 kg, a także środek płatniczy (srebrny lub złoty) równy 6000 denarów. W starożytnym Rzymie przybliżonym odpowiednikiem talenta było *centupondium* o wartości 100 libr (32,745 kg srebra).

Jedynym wytłumaczeniem tej istotnej rozbieżności musi być fakt, że anonimowy autor „Leksykonu supraskiego” błędnie odczytał wskazane hasło u Beryndy.

9. Słownictwo powiązane

Omówiony wyżej materiał leksykalny dotyczący nazw monet i jednostek systemu monetarnego w „Leksykonie supraskim” wzbogacają terminy pośrednio z nim związane, do których zaliczyć można: прѣдъ ‘mościadz, burbŷtyn’, прѣдъ kruβec (u Beryndy крѣвѣцъ), грѣвна ‘grzywna, łancuch, klejnot’ (u Beryndy tylko клеѣнот, ланцѣхъ) oraz сѣвѣроісѣвникъ *probuujący srebro*. Przyjrzyjmy się im bliżej.

Leksem прѣдъ Berynda wyjaśnia w swym leksykonie następująco: мѣсѣжъ, сѣвѣртѣнъ, a także прѣдное мѣсѣтѣ. Warto zaznaczyć, że w „Leksykonie trójjęzycznym” Polikarpowa-Otłowa (1704: k. 67) występują dwa homonimiczne hasła прѣдъ — z których pierwsze (nieistotne z naszego punktu widzenia) oznacza *wodę*, a drugie — znany już nam *bursztyn* (jako środek płatniczy). Natomiast nie pojawia się ono w znaczeniu ‘mościadz’.

Trafność doboru odpowiedników synonimicznych dla jednostki hasłowej прѣдъ przez anonimowego autora „Leksykonu supraskiego” jest zatem dyskusyjna. *Mościadz* jako ‘stop miedzi z cynkiem i innymi metalami’ był znany już w starożytności (Krawczuk 1956: 442–443). Lindc (III: 102) *mosiǫdz* definiuje jako ‘mieszanina miedzi i kruszcu żółtego, nazwanego kalamią’. Ten stop od najdawniejszych czasów był ważnym dodatkiem przy biciu monet.

Pochodzenie słowa *mosiǫdz* Boryś (2005: 337) wywodzi od prasłowiańskiego **mosęǫb* > **mosęǫdz* (w rezultacie III palatalizacji -g- > -dz-), co jest zapożyczeniem ze staro-wysoko-niemieckiego **massing* ‘miedź żółta’⁸ < z łacińskiego *massa* ‘bryła metalu’ (Plezia (red.), III: 450) < z greckiego μάσσω ‘mieść, zgniatać, gnieść, cisnąć’ (Abramowiczówna (red.), III: 77). Paralelne formy poświadczane są w językach zachodniosłowiańskich: dolnołużyckim *mósez* (r. m.), górnołużyckim *mosaz* (r. m.), czeskim *mosaz* (r. ż.), słowackim *mosadz* (r. ż.) oraz w dial. ukraińskich *мосѣж* (zapożyczone z polskiego zapewne pod wpływem przymiotnika *mosiężny*, utworzony od wcześniejszej postaci **mosiǫg*). Należy podkreślić, że słowo *mosǫg* (*mosǫz*), *-sǫgu* / *mosǫz*, *-sǫgu*, zachowało się do dziś w dialekcie kaszubskim (Sychta III: 116).

⁸ Forma ta ewoluowała: w języku średnio-wysoko-niemieckim przyjęła wczesną postać *messinc*, późniejszą *missinc/möschinc*, w średnio-dolno-niemieckim — *missink* (Boryś 2005: 337).

Słowo *kruszec* (κρυσά) nie budzi wątpliwości. Trzeba jednak zaznaczyć, że w języku prasłowiańskim *krusъcъ oznaczał ‘odłamany kawałek, okruch, bryła, grudka’ (Boryś 2005: 264). Linde (III: 1147) pol. *kruszec* definiuje jako ‘[...] rzeczy kopalne, które w sobie ukrywają metale albo półmetale’. Warto zauważyć, że w starożytności (4500 przed Chr.–400 po Chr.) *kruszcem* (μεταλλεῖον) nazywano pozyskiwanc ówczesnie znane metale, takie jak: złoto, srebro, miedź, żelazo, cyna, ołów i rtęć (Aitchson 1960: 165). Znaczenie leksemu *kruszec* jako ‘odłamany kawałek, okruch, bryła, grudka’ odzwierciedla zapewne sposób pozyskiwania tych metali, polegający na ręcznym odłupywaniu kawałków minerału z rudonośnej żyły.

Autor „Leksykonu supraskiego” przy wyrazie hasłowym ΓΡΗΚΙΑ w części objaśniającej oprócz słów wziętych od Beryndy: *lancuch* (λαντσχъ) i *klejnot* (κλειηот) dodał *grzywna* — pojęcie powszechnie znane i używane w Rzeczypospolitej jako sądowa kara pieniężna (funkcjonując do dzisiaj) i jednostka pieniężna obrachunkowa równa 48 groszom (Brückner 1989: 163; Szwagrzyk 1973: 102). Słowo *grzywna* Boryś (2005: 187) wywodzi od prasłowiańskiego *grivъna ‘ozdoba na szyję, naszyjnik’, od *griva (‘szyja’, ‘kark’) z sufiksem *-ъna* (Słownik prasłowiański, VIII: 219).

Ozdoby ze srebra, w tym naszyjniki, w handlu wymiennym spełniały również rolę płatniczą. Miarą wartości takiego środka płatniczego była *grzywna* o różnej wadze (191–280 g), na przykład grzywna krakowska równa była 196,68 g (Szwagrzyk 1973: 102).

Na terenach Rusi do końca XIV w. funkcję grzywny w handlu wymiennym pełniła wiązka 40–60 skór zwierząt futerkowych (SDor, II: 1359–1360).

Definicja ‘probujący srebra’, użyta w celu objaśnienia leksemu среброисквникъ, w kontekście doboru słownictwa przez anonimowego autora „Leksykonu supraskiego” może budzić dziś pewne wątpliwości. *Próbujący* — zgodnie z analizą gramatyczno-składniową — to osoba (płci męskiej) ‘przeprowadzająca doświadczenie, eksperyment, badanie’ (z niemieckiego *Probe* ‘próba’, Boryś 2005: 485), w tym przypadku srebra. Można wnosić, że hasło to opisuje człowieka badającego jakość srebrnych monet, co pośrednio sugeruje możliwość ich fałszowania. Z drugiej strony jednak analiza formalno-semantyczna wyrazu среброисквникъ zdaje się implikować znaczenie ‘skupujący srebra’. Natomiast warto zwrócić uwagę na fakt, że zastosowana przez Beryndę definicja ‘тотъ що провветъ сръвро’ odnosi się do wyrazu среброисквникъ ‘rzemieślnik pracujący w srebrze’. Podobne tłumaczenie tego leksemu zawiera słownik P. Žiteckiego (1888: 86), w którym występuje wyraz hasłowy среброисквникъ z objaśnieniem ‘сребра пробующей’. Natomiast odnotowany w słowniku Lindego (V: 416) *srebrnik* został objaśniony wyrażeniem ‘rzemieślnik od srebra’, a samą nazwę profesji zastąpiono obecnie pojęciem *złotnik* ‘rzemieślnik wykorzystujący wszelkie metale szlachetne’. W związku z powyższym należy przyjąć, że anonimowy autor „Leksykonu supraskiego” błędnie zinterpretował hasło z „Leksykonu” Beryndy.

Podsumowanie

Podsumowując, *Biblia* pisana była przez wiele wieków, w różnych realiach historycznych i kulturowych. Jej poszczególne księgi były, z literackiego punktu widzenia, osobnymi utworami, a ich autorzy wykorzystywali w nich realia świata sobie znanego. Dlatego słownictwo związane ze środkami płatniczymi i jednostkami monetarnymi, jako jeden z elementów rzeczywistości, było bardzo różnorodne i wywodziło się z różnych okresów i terytoriów. Późniejsze tłumaczenia Pisma Świętego dodatkowo komplikowały próby objaśnienia wartości monet.

Drukowane cerkiewnosłowiańskie tłumaczenie Biblii powstało dopiero w XVI w. i oparte było na różnych wcześniejszych wydaniach w językach nicoryginalnych. Słowniki cerkiewnosłowiańskie do pism religijnych, w tym „Leksykon” Beryndy i oparty na nim „Leksykon supraski”, powstały jeszcze później (odpowiednio w XVII i XVIII w.). Duża rozpiętość czasowa powstawania tłumaczeń i słowników cerkiewnosłowiańskich spowodowała, że ich autorzy nie bardzo wiedzieli, jak objaśniać realia opisane w Piśmie Świętym. Szczególne trudności nastręczało przedstawienie wartości poszczególnych środków płatniczych. Autentycznym dylematem dla autora przekładu był wybór między tłumaczeniem dosłownym a kulturowym oddaniem przybliżonej wartości monet.

Przeprowadzona wyżej analiza zawartego w „Leksykonie supraskim” cerkiewnosłowiańskiego słownictwa związanego ze środkami płatniczymi wykazała, że anonimowy leksykograf nie był w stanie wybrać jednej metody doboru ekwiwalentów. Autor z Supraśla opierał się na dość dokładnym (jak na owe czasy) „Leksykonie” Beryndy, jednak zazwyczaj wybierał tylko fragmenty z części objaśniającej pierwowzoru. W ten sposób niejednokrotnie nadawał wyrazom zupełnie nowy sens, oddalając się równocześnie od ich pierwotnego znaczenia.

Wszystkie wyżej wymienione problemy sprawiły, że część objaśniająca „Leksykonu supraskiego” w zakresie pola semantycznego dotyczącego środków płatniczych wydając się trudno zrozumiała dla osiemnastowiecznego odbiorcy. Z punktu widzenia współczesnego badacza konieczne jest zatem zachowanie ostrożności przy analizie realnoznaczeniowo-kulturowej zawartości słownika.

Bibliografia

- Abramowiczówna Z. (red.), 1958–1963, *Słownik grecko-polski*, t. I–V, Warszawa.
- Aitchson L., 1960, *A History of Metals*, t. I, London, s. 163–218.
- Bendza M., 1981, W czterechsetlecie wydania Biblii Ostrogskiej 1581–1981, *Rocznik Teologiczny XXII*, z. 2, s. 45–54.
- Berynda Рамбо, 1627, *Лексіконъ славенорѳескїй и имень Тѣлкованїс*, Кїевъ.
- Berynda Рамбо, 1653, *Лексіконъ славенорѳескїй и имень Тѣлкованїе, Кутеннскїй Монастырь*.

- Biblia Święta to jest całe Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z hebrajskiego i greckiego języka na polski pilnie i wiernie przetłómaczone, Warszawa 1967 (Biblia Gdańska – w wersji językowej z 1881 roku).
- Biblia Tysiąclecia z komentarzem, 2006, wyd. V, Poznań.
- Brückner A., 1989, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa.
- Boryś W., 2005, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków.
- Čitko L., 2015, Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski (1722) jako Źródło do historii leksyki, [w:] Беларуская-польскія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі, зб. арт./пад рэд. І.Э. Багдэ-повіч, s. 27–32.
- Čitko L. (red.), 2012, Лексіконъ Слѣвѣнскѣ Словесникъ Слѣвѣнскѣи имѣющъ в себѣ слова перѣве Слѣвѣнскѣи азѣвны поемеже Полскѣ. Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski, Białystok.
- Dal V.P. [Даль В.П.], 1903–1909, Толковый словарь живого великорусского языка, Вып. III, т. I–IV, Москва.
- Gerov N. [Геровъ Н.], 1895–1908, Рѣчникъ на бѣлгарскѣи языкъ съ тѣлкуванне рѣчн-ты на бѣлгарскѣи и на русскѣи, т. I–V, Цловдѣвѣ.
- Gloger Z., 1958, Encyklopedia staropolska, t. I–IV, Warszawa.
- Kalkowski T., 1981, Tysiąc lat monety polskiej, Kraków.
- Králik Ľ., 2015, Stručný etymologický slovník slovenčiny, Bratislava.
- Krawczuk A., 1956, Mosiądz i tlenek cynku w starożytności, Archeologia VIII, z. 2, s. 435–455.
- Labuncev Ū.A., Šavinskaja L.L. [Лабынцев Ю.А., Шавинская Л.Л.], 1995, История книжной культуры Подлянья. Супрасльскіі церковнославяно-польскіі словарь 1722 г., Минск.
- Lehr-Splawinski T., 1954, Element prasłowiański w dzisiejszym słownictwie polskim, [w:] tegoż, Rozprawę i szkice z dziejów kultury Słowian, Warszawa, s. 143.
- Lewicki J., 1830, Приручній словарь славепо-польскій, или Собрание реченій славенскихъ неудобы разумѣтє.пныхъ, обрѣтающихся въ книгахъ церковныхъ, на языкъ польскій толкованыхъ / Słownik Słowiańsko-polski: Zawierający w sobie mnićj teraz zrozumiałe, w księgach cerkiewnych i do nabożeństwa służących znajdujące się słowa, dla użytku Duchowieństwa, wyznawców obrządku greckokatolickiego, miłośników starożytnego języka słowiańskiego, Lwów.
- Linde S.B., 1854–1860, Słownik języka polskiego, tom I–VI, wyd. II popr., Lwów.
- Morawiecki L., 1982, Początki mennictwa rzymskiego, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Morawski W., 2002, Zarys powszechnej historii pieniądza i bankowości, Warszawa.
- Merk A. (red.), 1938, Novum Testamentum Graece et Latine, Romae.
- Piasecka A., 2013, Potencjał semantyczno-pragmatyczny leksemów *bydło* i *skot* w języku polskim i rosyjskim, Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica Rossica 9, s. 69.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, w przekładzie polskim O. Jakuba Wujka SJ, Kraków 1962.
- Plezia M. (red.), 1962–1969, Słownik łacińsko-polski, t. I–V, Warszawa.
- Polański K., 1973, Słownik etymologiczny języka Drzewian Połabskich, zeszyt 3.
- Polikarpov-Orlov F.P. [Поликарпов-Орлов Ф.П.], 1704, Лексиконъ трѣязычнѣи, спречъ реченіи славенскихъ, еллиногреческихъ и латинскихъ сокровище, Москва.
- Rozumny J., 1968, Proper Names in Pamvo Berynda's "Leksikonъ Slavenoŕosskij i Īmenъ Tŕlkovanie" of 1627, Ottawa.
- Rusek J., 1996, Supraski cerkiewnosłowiańsko-polski leksykon z 1722, [w:] Unia Brzeska 1596–1996. Sesja gdańska z okazji 400-łccia, s. 52–57.
- SDor — Słownik języka polskiego, red. W. Doroszewski, S. Skorupka, H. Auderska, t. I–XI, PWN, Warszawa 1958–1969.
- Słownik prasłowiański, 1974–2001, red. F. Sławski, t. I–VIII, Wrocław–Kraków.
- Słownik staropolski, 1953–2002, red. St. Urbańczyk; E. Deptuchowa, t. I–XI, suplement, indeksy, Wrocław–Kraków.
- Słownik starożytności słowiańskich, 1961–1991, red. G. Labuda et al., tom I–VIII, Wrocław–Warszawa–Kraków.

- Słownik polszczyzny XVI w., 1966–2012, kom. red. St. Bąk [et al.], t. 1–36, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Srezniewski I.I. [Срезневский И.И.], 1893–1912, Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. I–III, Санктпетербургъ.
- Sychta B., 1969–1979, Słownik gwar kaszubskich, t. I–VIII, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Szwagrzyk J.A., 1973, Pieniądz na ziemiach polskich X–XX w., Warszawa.
- Święcicka M., 2012, Pieniądz we współczesnej polszczyźnie. Studium leksykalno-semantyczne, Bydgoszcz.
- Ulanicki W., 1897, O półkopku litewskim Zygmunta Augusta z 1565 roku, Warszawa.
- Węclewski Z., 1905, Słownik grecko-polski, wyd. V, Warszawa.
- Wędzki A. (red.), 2008, Wczesna słowiańszczyzna. Przewodnik po dziejach i literaturze przedmiotu, t. I, Warszawa.
- Witkowski W., 1992, O polszczyźnie bazylińskiego słownika supraskiego z 1722 r., [w:] Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów, red. K. Handke, Warszawa.
- Żabiński Z., 1978, Sykle w Starym Testamencie, *Collectanea Theologica* 48, nr 1, s. 67–68.
- Žiteckij P. [Житецкий П.], 1888, Словарь книжной малорусской рѣчи, по рукописи XVII вѣка, Кієвъ.
- Ostrożka Biblia, 1581, Opracował ta przygotował do druku ерми. архимандрит др. Рафаїл (Роман Торкоњак), Львів 2006.

SUMMARY

Polish equivalents of Church Slavonic names of means of payment and currency units in the “Leksykon supraski” from 1722 — lexical analysis

Keywords: Polish translation equivalents, Church Slavonic-Polish lexicography, cultural translation, vocabulary related to means of payment, monetary units.

Słowa kluczowe: *Leksykon supraski*, polskie ekwiwalenty tłumaczeniowe, leksykografia cerkiewnosłowiańsko-polska, tłumaczenie kulturowe, leksyka związana ze środkami płatniczymi, jednostki monetarne.

This paper contains a comparison of the Polish equivalents of monetary units occurring in “Leksykon supraski” with the headwords in Church Slavonic language and their source — the “Ostrog Bible”. The aim of the analysis was to answer the question whether the author of the Lexicon tried to give the meaning of tokens by literal translation (which could be incomprehensible to its users in eighteenth century), or through cultural translation. The anonymous author of “Leksykon supraski” was not able to select one method of explaining vocabulary related to monetary units, which has made the vocabulary related to this issue even more incomprehensible.